

Олексій Шевченко

УКРАЇНСЬКА «МОДЕРНІЗАЦІЯ»:
КРАХ «ПРОЕКТУ ПРОСВІТНИЦТВА»
АБО «В СУТІНКАХ ЦИНІЧНОГО РОЗУМУ»

У статті проаналізовано основні передумови «проекту Просвітництва» та доведено, що в рамках стратегій «модернізації» більшості пострадянських країн цінності та ідеали цього проекту було послідовно еліміновано. На підставі проведеного аналізу обґрунтовано висновок про те, що політичні процеси в цих країнах свідчать про крах проекту Просвітництва.

Ключові слова: проект Просвітництва, цинічний розум, модернізація, реформи, слова-привиди.

Oleksii Shevchenko. Ukrainiai “modernization”: the failure of the “Enlightment project” or “at the dusk of Cinical Reason”. In the article the author has analyzed the basic presuuposions of the “Enlightment project” and has proved that the strategies of the modernization in the majority of post-soviet states witnesses the elimination of the basic values and ideals of this project.

Key words: Enlightenment project, cynical reason, modernization, reforms, words-fantoms.

Ця стаття певною мірою продовжує рефлексію над книгою П. Слотердайка «Критика цинічного розуму» в контексті українських реалій, започатковану в роботі «Симулятивні ціннісні утворення» [1]. Причина такої уваги до цієї книги полягає не тільки в тому, що німецький філософ точно продіагностував хвороби різних типів суспільної свідомості (які він об'єднав під назвою «Цинічний Розум»), але й тому, що він ув'язав зазначені процеси з фундаментальною кризою Просвітництва. Неординарність авторського погляду полягала у визнанні всесвітнього масштабу такої кризи, прикмети якої він вбачав як в ідеологіях ліберального ґатунку, так і в їх «комуністичних» антиподах. (Нагадаю, що «Критика цинічного розуму» побачила світ у 1983 році). Але якщо б він розглянув такі феномени, як сучасні «постсоціалістичні держави», то, мабуть, сам би здивувався своїй проникливості. Бо якщо рухатися в річці його основних понять та загальної логіки, то на прикладі практик цих державних утворень можна говорити не просто про кризу, але про крах «проекту Просвітництва». А якщо вважати «цинічний розум» за послідовну альтернативу Просвітництву, то політичні процеси в сучасних постсоціалістичних держав (і, зокрема, в Україні) можна вважати остаточною утвердженням цинічної свідомості.

На чому засновуються ці попередні тези? Для того, щоб це зрозуміти, необхідно нагадати основні передумови феномену Просвітництва. У найзагальнішому вигляді ці передумови можна сформулювати таким способом: у загально-метафізичній сфері вони конкретизуються у різновиді історичної телеології, тобто у базовому припущенні існування Універсальної Історії, яка має свою приховану мету, свій сенс та перспективу остаточного завершення. У сфері філософської антропології фундаментальне припущення Просвітництва полягає в розумінні людини як «раціональної істоти», яка завдяки критичній силі свого Розуму здатна підкорити природу, суспільство та опанувати рух історичних процесів. (У цьому контексті є очевидним, що утопічний проект К. Маркса органічно вписується

в просвітницьку матрицю). Передумова людської раціональності тісно пов'язана з передумовою Свободи, яка означає здатність індивіда в своїх виборах та своїй поведінці спиратися не на авторитети, але на судження свого розуму. (Згадаймо знамениту Кантівську максиму «Все повинно предстати перед судом Розуму», яка в стислій формі містить увесь антропологічний пафос Просвітництва).

У соціально-політичній сфері «онтологічна» свобода людини (тобто свобода від народження) означала вимогу привести її у відповідність зі свободою від будь-якого панування, легітимація якого була ознакою Старого Режиму. Класичне втілення цієї вимоги міститься в перших рядках «Суспільного договору» Ж.-Ж. Руссо: «Людина народжена вільною, але усюди вона в кайданах». І ідеї звільнення людини з усіх видів «кайданів» були присвячені подальші просвітницькі сценарії «емансипацій», подолання «відчуження», соціальних революцій, проектів демократії тощо. Всі перелічені сценарії спиралися на певний регулятивний ідеал «справедливого суспільства» як кінцевого стану людського звільнення. (Конкретні параметри такого суспільства змінювалися залежно від обраного сценарію, але незмінним залишалася сама ідея Справедливості як базова «трансцендентальна передумова» Просвітництва).

Конкретизація згаданих сценаріїв досягнення описаного ідеалу була також пов'язана з висхідною раціональністю людини, яка здатна удосконалювати суспільні та політичні відносини на основі отриманих знань про закони їх розвитку. Таке удосконалення могло мати вигляд революційного сценарію, тобто насильницького впровадження «істини» в суспільно-політичне буття або сценарію колективного знаходження цієї істини в процесах суспільного діалогу, залучення широких верств населення в цей діалог та знаходження кінцевого консенсусу стосовно основних суспільно-політичних питань. Однак у будь-якому сценарії незмінним залишалася передумова соціальних змін у бік «від недосконалого до досконалості», яка була сконцентрована в ідеї Прогресу як втіленню принципу постійного руху «вперед».

У діалого-консенсусних моделях просвітницької ідеології зазначена базова трансценденталія конкретизувалася в концепті «реформ», які, врешті-решт, повинні привести

суспільство до зазначеного ідеалу. Не вдаючись до докладного викладу драматичної історії розчарувань у цих просвітницьких принципах після катастроф ХХ сторіччя (дві світові війни, Аушвіц, ГУЛАГ, Хіросіма), зазначу, що зникнення Радянського Союзу та «світової системи соціалізму» спричинило певне відродження просвітницьких утопічних ілюзій, які транслиував лібералізм як законний нащадок Просвітництва. Саме в рамках неоліберального проекту було реанімовано майже всі передумови Просвітництва. Передумова «Універсальної Історії» та її кінець в ідеальному стані царства Добра та Справедливості. (Показовим виразом зазначеної тенденції слугували роботи Френсіса Фукуями, зокрема його «знакова» книга початку 90-х – «Кінець історії та остання людина» [2]). Передумова досягнення стану людської свободи шляхом встановлення ринкової економіки та ліберальної демократії у всесвітньому масштабі шляхом звільнення від «кайданів» усіх різновидів тоталітаризму та авторитаризму.

У контексті констатації цього ідеологічного просвітницького спалаху необхідно зазначити, що так звані пост-соціалістичні країни виступили в ролі свого роду «експериментального полігону» реалізації всесвітнього ліберального проекту, лабораторією їх раціонального перетворення на «нормальні країни» західного типу. І ідеологічною базою таке перетворення виступили реанімовані просвітницькі передумови Прогресу та Руху, який був заморожений вимушеною зупинкою та історичною стагнацією. Таким чином, сформувалася цілісна міфологічна картинка проекту, який отримав термін «модернізація». Зараз я не буду вдаватися в історію виникнення цього терміна в політичній науці. Хочу лише відзначити, що існували розбіжності між тлумаченням цього терміна в сфері академічної науки та ідеології. В останній під «модернізацією» мався на увазі швидкий революційний стрибок, здійснений за допомогою «реформ», які виступали в ролі чарівного інструменту соціально-політичного перетворення.

Таким чином, «модернізація» виступала як мета, а «реформи» – як засіб її реалізації, який повинен був перетворити економічний застій «командно-адміністративної економіки» на поступальний рух ринкової економіки, «кайдани»

тоталітаризму – на політичні свободи лібералізму, диктатуру однопартійної системи – на діалого-консенсусну модель демократії, політичної конкуренції та широкої участі населення в управлінні державою. Така була «транзитологічна утопія», яка увібрала у себе всі просвітницькі передумови та успіх якої мав би служити реалізацією принципу Надії та відновлення Просвітництва у всесвітньому масштабі.

Та реальність у більшості постсоціалістичних країн (крім країн Балтії) виявилася настільки незбіжною з покладеними на неї рожевими надіями, що ми можемо впевнено говорити, що «модернізація» в цих країнах стала не ознакою торжества відновленого Просвітництва, а його повною руйнацією. Місце просвітницьких передумов зайняв «Цинічний Розум», в сутінках якого опинилася спочатку Росія, та в домінування якого, на жаль, послідовно занурюються Україна. Для того, щоб не бути голослівним, нагадаю, що П. Слотердайк розумів під «Цинічним Розумом» як послідовною антитезою принципам та передумовам Просвітництва (і з чим ми можемо погодитися): в соціально-політичній сфері зазначений цинізм стосується передусім можновладців, світоглядні орієнтири яких передбачають здійснення стратегії панування, що протиставлене ідеалам соціальної справедливості, свободи, рівності, участі громадян в управлінні державою.

Особливістю такого цинізму є те, що П. Слотердайк, солідаризуючись з думкою Ю. Габермаса, називає «шизоїдним розщепленням носія влади» [3, с.124], одним з виявів якого є використання ним просвітницького дискурсу. При цьому основні поняття цього дискурсу використовуються як відвертий «ідеологічний маскарад», а самі носії прекрасно усвідомлюють, що ці вербальні конструкти є нічим іншим, як даниною певному ритуалу. І ще вони знають, що існує певний «порядок речей», до якого ці конструкти не мають жодного відношення. Сучасна політична лінгвістика використовує, на мій погляд, вельми вдалий термін стосовно цих словесних утворень. Так, О. Шейгал констатує, що особливістю цих конструкцій є відсутність референції до реальності або «самореферентність». І тому вона використовує назву «слова-привиди» або «слова-фантоми» [4, с. 254].

У контексті проблеми природи пострадянської державності та прикмет краху «проекту Просвітництва» на її прикладі можна стверджувати, що на теренах цих держав подібні конструкції фактично знищують ідеології та цінності, які повинні лежати в їх основі та жити в їх основні програмні положення. Місце цих ідеологій зайняли семантично беззмістовні слова-фантоми на кшталт «демократизації», «громадянського суспільства», «консенсусу», «верховенства права», «європейського вибору», «свободи слова» тощо. Особливе місце в цьому параді «фантомізованих» конструкцій зайняли такі поняття, як «модернізація» та «реформи», походження яких також пов'язане з ліберальною ідеологією, а саме – з такими історіософськими передумовами Просвітництва як відновленням ідеї «Універсальної Історії», Прогресу, поступального Руху до просвітницького суспільно-політичного ідеалу. (Фантомна симулятивність ідеологеми «реформи» за українських умов вельми вдало розглянута в статті М. Михальченка, в самій назві якої акцентується факт її «фіктивності» – «Привид бродить Україною – привид реформ». На самому початку статті там, зокрема, сказано наступне: «Двадцять років в Україні говорять про «курс реформ», «радикальні реформи», «визначальні реформи», «реформи в освіті» і т.д. Але людей, які бачили ці реформи, дуже мало, а може, й нема. Тому можна говорити про міфологію реформ, про наміри здійснити реформи, а не про реальність». [5, с. 9].

Згадана «фантомність» пов'язана не з відсутністю смислу цих понять самих по собі, а з тим фактом, що практика владних користувачів цього дискурсу є чимось діаметрально протилежним тому змісту, який вкладався в наведені ідеологеми проектом Просвітництва та таким його нащадком, як лібералізм. Домінування принципу пропагандистського маніпулювання фантомною політичною лексикою над ідеологічними побудовами (які містять в собі принципи практичного перетворення реальності згідно з заявленими ціннісними установками) дозволяє краще зрозуміти діагноз «смерті ідеологій», який був поставлений критично мислячими соціальними теоретиками та проінтерпретований як всесвітня тенденція.

Але якщо в західних країнах «цинічний розум» ідеологічної корозії стримується наявністю певних інституцій, які втілюють певні ідеологічні цінності й тому мають «статус реальності», то відсутність таких інституцій дозволяє спостерігати «смерть ідеологій» та їх ціннісних основ у чистому вигляді. (Як зазначало багато дослідників, і як мені довелося писати в своїй попередній статті [1], ця тенденція виявляє себе у відсутності так званих «ідеологічних партій». Це призводить до того, що партійні програми фактично «клонують» одна одну і не викликають жодного інтересу у їх пересічного користувача. Оскільки населення, якого вже привчили до владного цинізму, не вірить жодним словам, а намагається визначити, що лежить поза цими словами). А це означає не просто кризу, а крах проекту Просвітництва, його руйну.

Якщо конкретизувати ці загальні положення на прикладі України, то можна зазначити, що на початковому періоді її незалежності існувала ілюзія можливості поступового втілення транзитологічної ліберальної утопії у життя. Наявність конкурентного середовища в політичній сфері створювала можливість для боротьби ідей та політичних проектів. Але вже в «постпомаранчевий період» ці ілюзії розвіялись, оскільки більшість населення України зрозуміла, що всі без винятку конкуруючі владні угруповання насправді сповідують ідеологію панування. Ми маємо всі підстави вважати, що після 2010 року ці ілюзії розвіялись остаточно, оскільки залишки «шизоїдного розщеплення» (про яке йшлося у Габермаса-Слотердайка та яке ще мало місце в постпомаранчевий період) були замінені на відверту «волю-до-влади». Торжество Цинічного Розуму за нових умов полягало в тому, що антипросвітницький проект побудови авторитарної держави на кшталт Росії маскувався використанням ліберальної термінології, причому чим далі від цієї ідеології були практичні дії влади, тим більш масованим ставало пропагандистське бомбардування масової свідомості про радикальні «реформи», які ця влада нібито здійснює.

Відзначена девальвація самого концепту «реформ» та стратегії «модернізації» свідчить про руйнацію базових передумов проекту Просвітництва, остаточною заміну ідеології

пропагандистським маніпулюванням, вербальними конструкціями та можливістю втілювати принципи Цинічного Розуму без будь-яких перешкод. Повертаючись до теми «модернізації» та «реформ» в контексті утвердження цієї стратегії, хочу нагадати смисл поняття «модернізації», яке, повторюю, тісно зв'язане з Просвітницьким ідеалом і саме тому не може бути ототоженне з матеріально-технічними характеристиками виробничих галузей на кшталт «металургії» або «хімії» [5, с.11]. Модернізація, перш за все, включає в себе зміни в суспільно-політичній інфраструктурі згідно з просвітницькими ідеалами. Про цю особливість слушно писав у цьому контексті П. Кутуєв, розглядаючи концепцію модернізації Ш. Ейзенштадта: «Важливим аспектом модернізації політичної сфери є поширення потенціальної влади на ширші групи – і врешті-решт, на всіх дорослих громадян – які інкорпуються до консенсусного морального порядку. Модерні суспільства також у тому чи тому сенсі є демократичними або принаймні популістськими, що змушує правителів звертатися до тих, ким правлять, за підтримкою (підтримка вже не заснована на приписі), вдаючись до таких механізмів, як вибори, або плебісцити або їхні сурогати (паралельно поширюються такі ідеї, як рівність, свобода та участь). [8, с.184].

За умов панування Цинічного Розуму суспільство може бути не тільки недемократичним, але й без жодних ознак популізму (наприклад, в публічній сфері акцентується необхідність «непопулярних реформ»), а всі напрями «модернізації» мають за мету лише посилення влади та технологій панування. Про це знову-таки чітко відзначив М. Михальченко: «Політична сфера начебто постійно реформується. А насправді відбувається цілеспрямоване будівництво олігархічної, корумпованої держави. Демократія імітується, зміцнюється влада олігархів, зростає розрив в інтересах влади і народу, падає рівень свободи для населення, зупинилося партбудівництво і не удосконалюється виборча система, правоохоронні органи і судова влада дедалі більше стають антинародними. Можна було б перерахувати очевидні факти, але зрозуміло й так, що «привід реформ» активно захоплює політичний простір». [5, с.12].

З наведеної думки стає очевидним, що за сучасних українських умов терміни «модернізація» та «реформи» необхідно брати в лапки, оскільки їхня спрямованість є діаметрально протилежною їх висхідному смислу. А подібне використання є нічим іншим, як ознакою домінування Цинічного Розуму у владному дискурсі та владних практиках. Одним з типових його проявів у зазначеному дискурсі є такий цікавий евфемізм як «стабільність», який виконує функцію легітимізації панування певного владного прошарку. Цей вербальний фантом є настільки ж прширеним, як і концепт «модернізації/реформ», хоча за своєю смисловою спрямованістю він спирається на цілком антипросвітницьку передумову, а саме – уособлює ультраконсервативний імпульс чинної владної верхівки на практиках розбудови так званої «вертикалі влади».

Дійсно, якщо проект модернізації передбачає наявність постійних змін у всіх сферах політичного життя (в тому числі й таких змін як «ротація еліт»), то евфемізм «стабільність» означає консервацію цих еліт як пануючого прошарку та їх закріплення в цій ролі на десятиліття. Цей евфемізм традиційно використовується в Росії (особливо з початку формування путінського режиму) і набув уже рис постійного кліше публічного політичного дискурсу. В рамках цього дискурсу «стабільність» протиставлялася «революціям» (які позбавлялися свого визвольного потенціалу та проголошувалися лише «дестабілізуючим фактором»), зокрема, ця ідеологема була активно використана кремлівською пропагандою проти «помаранчевої революції». Характерно, що офіційний канал російського телебачення подав новину про висування в президенти РФ В.Путіна та, відповідно, відмову від участі в президентських перегонах Д. Медведєва як радісну звістку про поглиблення ідеалу «стабільності» в російському політичному житті.

До речі, цей заздалегідь спланований передвиборчий фарс у всіх своїх аспектах (заявлена інтрига, її кінцевий результат, офіційні публічні версії події), сам проект «тандемократії» є типовим виразом дії Цинічного Розуму, знуцанням не тільки над потенційними виборцями, але й над ідеалами Просвітництва. Глибинна схожість політичних проектів Росії та сучасної України призвела до того, що

міфологема «стабільності» теж стала домінуючою на українському політичному небосхилі. Ця міфологема склала компліментарну пару з концептами «модернізації/реформ». При цьому, як ми вже зазначали, останній концепт виступає в ролі пропагандистського маскараду цинічного владного імпульсу, в той час як міфологема «стабільності» цей імпульс легітимізує.

Завершуючи наш стислий аналіз стратегії модернізації та реформ в Україні, хочу зазначити, що за російських умов розбудови бюрократичного державного монстра домінування принципів «Цинічного Розуму» можновладців сплановане на десятиліття (якщо, безумовно, якісь катастрофічні події не зруйнують цей проект). На відміну від Росії, наявність в Україні конкурентного середовища та активність населення залишають надію на те, що існуюча стратегія «модернізації» та псевдореформ буде змінена та згадані слова-фантоми набудуть конкретного практичного змісту. В противному разі Україна приречена перебувати в «сутінках цинічного розуму».

---

1. Шевченко О. Симулятивні ціннісні утворення в пострадянських державах як показник глобальної ціннісної кризи//Наукові записки, ІПСНД ім. І.Ф. Кураса, Випуск 5(49). – К, 2010. – С. 73-82.

2. Фукуяма Ф. Кінець історії і останній чоловік.– М.: Ермак, 2004. – 588 с.

3. Слотердайк П. Критика цинічного Розуму. – К.: Тандем, 2002. – 544 с.

4. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М.: Гнозис, 2004. – 325 с.

5. Михальченко М. Привид бродить Україною – привид реформ//Сучасна українська політика. Вип. 23. – К., 2011. – С. 9–14.

6. Кутуев П. Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш. Ейзенштадта в 1960–1970-х роках//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 10. – С.178–188.